

Ks. DR ŁUKASZ LEONKIEWICZ

Prawosławne Seminarium Duchowne

w Warszawie

## **EKOTEOLOGIA PRAWOSŁAWNA W UJĘCIU „ZIELONEGO PATRIARCHY” BARTŁOMIEJA I**

Pośród współczesnych hierarchów i teologów prawosławnych można dostrzec kilku, którzy podjęli się poważnej refleksji religijnej dotyczącej aktualnych problemów nurtujących Kościoł prawosławny oraz współczesny świat. Jedni analizują kwestie eklezjologiczne (metr. Jan Zizioulas), inni podejmują aktualizowanie kwestii patrystycznych (metr. Kallistos Ware), jeszcze inni prowadzą badania nad teologią patrystyczną, liturgiką i innymi zagadnieniami. Natomiast patriarcha ekumeniczny Bartłomiej zajmuje się tematyką ekologiczną. Ekologia stanowi dziś bardzo ważne zagadnienie zarówno dla polityków, jak i dla ludzi Kościoła, którzy są współodpowiedzialni za stworzenie, rozumiane jak dzieło Boże. Z tego właśnie powodu od 1991 roku z inicjatywy patriarchy Bartłomieja rozpoczął się twórczy proces zaangażowania chrześcijan prawosławnych w podjęcie działań na rzecz ochrony przyrody. Wszelkim działaniom ekologicznym patriarchy towarzyszy także refleksja teologiczna, która pokazuje, że aktywność teologiczna nie jest nowym zjawiskiem, lecz jest uaktualnieniem wrażliwości religijnej człowieka przeżywającego swoją wiarę – biblijne wersety o stworzeniu świata, wcieleniu i zesłaniu Ducha Świętego.

FR ŁUKASZ LEONKIEWICZ, PHD

Orthodox Theological Seminary

in Warsaw

## **ORTHODOX ECOTHEOLOGY AS SEEN BY THE “GREEN PATRIARCH” BARTHOLOMEW OF CONSTANTINOPLE**

Among contemporary Orthodox hierarchs and theologians, one can discern several who undertake serious religious reflection on current problems troubling the Orthodox Church as well as the contemporary world. Some analyse ecclesiological issues (Metropolitan John Zizioulas), others update patristic issues (Metropolitan Kallistos Ware), while a few conduct research on patristic theology, liturgy and some other questions. Ecumenical Patriarch Bartholomew, on the other hand, deals with ecological issues. Today, ecology is a very important issue both for politicians and for churchmen, who are co-responsible for creation, understood as God’s work. For this very reason, since 1991, on the initiative of Patriarch Bartholomew, a creative process of involvement of Orthodox Christians in nature protection activities has begun. All the patriarch’s ecological activities are also accompanied by theological reflection, which shows that theological activity is not a new phenomenon, but is an update of religious sensitivity of man living out his faith – the biblical verses about the creation of the world, the incarnation and sending of the Holy Spirit.

## 1. EKOTEOLOGIA

Wraz z podjęciem przez teologów chrześcijańskich kwestii ekologicznych pojawiła się potrzeba teologicznego uzasadnienia poruszanych przez ekologów tematów. Chrześcijańskie spojrzenie na ekologię traktuje świat stworzony jako dzieło Pana Boga, a troska o stworzenie staje się jednocześnie troską o dzieło boże, co stawia człowieka w pozycji współpracownika Boga, dbającego o zachowanie świata natury. Wśród teologów różnych wyznań chrześcijańskich w drugiej połowie XX wieku rozpoczęły się badania teologiczne, które doprowadziły do tego, że powstała poddziedzina etyki chrześcijańskiej zwana ekoteologią<sup>1</sup>. Ekoteologia jako dziedzina nauk teologicznych nie jest samodzielna. Zakorzeniona jest ona w biblistyce, patrystyce, teologii moralnej i innych dziedzinach teologii. Swym zakresem obejmuje szereg problematycznych zagadnień związanych z rozwojem technologicznym współczesnego świata, stając się jakby próbą chrześcijańskiej reakcji na negatywne efekty tegoż rozwoju. Wraz z rozwojem techniki postępował proces degradacji środowiska naturalnego, co doprowadziło do zanieczyszczenia ziemi, wód i powietrza. Ekoteologia jest właśnie reakcją na destrukcyjną działalność człowieka oraz próbą przeciwdziałania ludzkiej zachłanności, która doprowadziła środowisko naturalne do wyniszczenia.

Fundamentem ekoteologii jest biblijny werset z Księgi Rodzaju: „Pan Bóg wziął zatem człowieka i umieścił go w ogrodzie Eden, aby uprawiał go i doglądał” (Rdz 2,15). Przekonanie o wyjątkowej posłudze człowieka wobec świata stworzonego towarzyszy teologom zajmującym się kwestią ekologiczną bez względu na przynależność konfesyjną. “Uprawianie i doglądanie” stworzenia Bożego jest moralnym powołaniem człowieka, bez realizacji którego, człowiek staje się nieposłuszny Bogu. Chęć wykorzystania stworzenia bożego zamiast doglądania go doprowadziła Adama i Ewę do grzechu, do zanegowania swojej pierwotnej, danej przez Boga, roli w świecie.

---

<sup>1</sup> Zob. V. Brown, *The rise of ecotheology*, Columbia University, “21stC”, online: <http://www.columbia.edu/cu/21stC/issue-3.4/brown.html>, dostęp: 1.06.2021.

## ECOTHEOLOGY

As Christian theologians took up ecological issues, the need for theological justification of the topics raised by ecologists arose. The Christian view of ecology treats the created world as the work of the Lord God, and concern for creation becomes, at the same time, concern for God's work, which places human beings in the position of God's co-workers in preserving the natural world. In the second half of the twentieth century, theologians of various Christian denominations began a theological research that led to the emergence of a sub-field of Christian ethics called ecotheology.<sup>1</sup> Ecotheology as a field of theological study is not a stand-alone discipline. It is rooted in biblical studies, patristics, moral theology and other areas of theology. Its scope encompasses a number of problematic issues connected to the technological development of the modern world, becoming a kind of a Christian response to the negative effects of that development. Together with the development of technology the process of degradation of the natural environment has progressed and this has led to pollution of the soil, water and air. In fact, ecotheology is a reaction to the destructive activity of man and an attempt to counteract human greed, which has led to the destruction of the natural environment.

The foundation of ecotheology is the Bible verse from Genesis: "The Lord God took the man and put him in the Garden of Eden to work it and take care of it." (Gen 2:15). The conviction of man's unique service to the created world accompanies theologians dealing with the ecological question regardless of their confessional affiliation. The 'cultivation and care' of God's creation is man's moral vocation, and without it, man becomes disobedient to God. The desire to exploit God's creation instead of tending it led Adam and Eve to sin, to negate their original God-given role in the world. It is the purpose

---

<sup>1</sup> See V. Brown, *The rise of ecotheology*, Columbia University, "21stC", online: <http://www.columbia.edu/cu/21stC/issue-3.4/brown.html>, accessed on 1.06.2021.



Przypomnienie współczesnemu człowiekowi o jego powołaniu do opiekowania się światem jest celem ekoteologii.

Zaprzestanie opiekowania się światem przez Adama i Ewę oraz rozpoczęcie wykorzystywania go dla własnej przyjemności, skutkowało tym, że ich potomkowie zaczęli panować nad naturą, rozpoczynając stopniowy proces eksploatacji wszystkich surowców naturalnych. Świat przestał być im bliski, zniknęła troska o niego, a relacja szacunku do stworzenia Bożego została zamieniona relacją pana i niewolnika, przy czym to natura stała się tym drugim, zajęła pozycję służalczą wobec zachcianek człowieka. Ekoteologia w swych podstawach biblijnych wskazuje na potrzebę przemiany myślenia i aktywności człowieka, by świat i wszelkie nasze relacje w nim uczynić bardziej rajskimi, by zachować stworzenie Boże, uprawiać je i dogłądać.

Ekoteologia, jako że odwołuje się do sfery aktywności człowieka bardziej niż do kwestii dogmatycznych, może stać się także sferą ekumenicznego, międzywyznaniowego dialogu społecznego, który jednoczyć będzie ludzi bez względu na przynależność konfesyjną. Celem teologii ekologicznej jest bowiem wzbudzenie wrażliwości ekologicznej wśród ludzi i podjęcie działań na rzecz ochrony środowiska naturalnego. Skoro zatem cel jest ponad podziałami i nawołuje do wspólnej aktywności na rzecz ochrony przyrody, to jego realizacja jest dużo łatwiejsza niż na gruncie teologii dogmatycznej, uwikłanej mocno w różnice wyznaniowe w sposobie opisywania Pana Boga. Z tego właśnie powodu ekoteologia wydaje się być realnym i aktualnie jednym z nielicznych w pełni realizowalnych nurtów w teologii chrześcijańskiej, który jednoczy ludzi, angażuje do wspólnej aktywności na rzecz stworzenia Bożego i daje wymierne skutki ekumeniczne.

## **2. EKOTEOLOGIA W UJĘCIU PATRIARCHY BARTŁOMIEJA I**

W Kościele prawosławnym postacią najbardziej kojarzoną z ekologią jest patriarcha konstantynopolitański Bartłomiej I. Po wstąpieniu

of ecotheology to remind contemporary man of his vocation to care for the world.

When Adam and Eve ceased to care for the world and began to exploit it for their own pleasure, their descendants began to rule over nature and started a gradual process of exploitation of all natural resources. The world was no longer close to them, concern for it disappeared, and the relationship of respect for God's creation was replaced by the relationship of master and slave, with nature becoming the latter, taking a servile position towards man's whims. Ecotheology, in its biblical foundations, points to the need for a transformation of human thinking and activity in order to make the world and all our relations in it more paradisiacal, to preserve God's creation, to cultivate it and to care for it.

Ecotheology, since it refers to the sphere of human activity more than to dogmatic issues, can also become an area for ecumenical, inter-confessional social dialogue, which will unite people regardless of their confessional affiliation. For the goal of ecological theology is to awaken ecological sensitivity among people and to take action to protect the environment. Since the goal is above all divisions and calls for common activity for the sake of nature protection, its realization is much easier than on the ground of dogmatic theology, which is strongly entangled in religious differences in the way God is described. For this very reason ecotheology seems to be a real and currently one of the few fully realisable trends in Christian theology, which unites people, encourages common activity in favour of God's creation and produces measurable ecumenical effects.

## **2. ECOTHEOLOGY AS SEEN BY PATRIARCH BARTHOLOMEW I**

In the Orthodox Church, the figure most associated with ecology is Patriarch Bartholomew I of Constantinople. After ascending the patriarchal throne in 1991, he embarked on an ecological campaign to draw the attention of the Orthodox community to the deteriorating environment and the need to take action to protect it.

na tron patriarchy w 1991 roku rozpoczął działalność ekologiczną, której celem było zwrócenie uwagi środowiska prawosławnego na pogarszający się stan środowiska naturalnego i związaną z tym konieczność podjęcia działań prowadzących do jego ochrony.

Patriarcha Bartłomiej, który przed złożeniem ślubów zakonnych nazywał się Dymitr Archondonis, urodził się w 1940 roku, przeszedł niezwykle bogaty proces edukacji (studiował w Monachium, Bossey w Szwajcarii oraz Rzymie), opanował znajomość kilku języków nowożytnych i od lat 70-tych XX wieku działa na rzecz Kościoła prawosławnego jako biskup. W 1991 roku został wybrany na stanowisko patriarchy konstantynopolitańskiego, które piastuje do dnia dzisiejszego. Siedzibą jego katedry jest Sztambuł, który przez wiernych prawosławnych tradycyjnie jest nazywany Konstantynopolem czy też Nowym Rzymem. W swej działalności zasłynął jako człowiek o szerokich horyzontach myślenia i o wielkiej otwartości na współczesne problemy nurtujące Kościół prawosławny, społeczność chrześcijańską oraz cywilizację europejską. Działa stale na rzecz pojednania między Kościołami katolickim i prawosławnym, prowadzi dialog ze światem muzułmańskim, wspiera różne inicjatywy na rzecz pokoju, ekologii oraz jedności chrześcijan, a w szczególności chrześcijan prawosławnych. Dzięki jego staraniom w roku 2016 miał miejsce Wielki i Święty Sobór Kościoła Prawosławnego, podczas którego omówiono aktualne problemy Kościoła prawosławnego i podjęto szereg interesujących decyzji dotyczących wzmocnienia jedności Kościoła prawosławnego na świecie. Patriarcha Bartłomiej zasłynął jako odważny hierarcha, potrafiący zareagować na aktualne problemy nurtujące ludzkość i Kościół prawosławny, czego przykładem może być pełna odpowiedzialności troska o zdrowie ludzkości podczas pandemii w 2020 roku. Jednocześnie potrafił w należyty sposób wykorzystać nadane patriarchom konstantynopolitańskim przez sobory powszechne prawa w celu jednoczenia ludności prawosławnej w Europie i na świecie, przywracania ich na łono Kościoła oraz likwidowania schizm. Jego priorytetowa aktywność w dziedzinie ekologii i ekoteologii sprawiła, że otrzymał przydomek “zielony

Patriarch Bartholomew, whose name was Dmitri Archondonis before taking his monastic vows, was born in 1940, went through an extremely rich educational process (he studied in Munich, Bossey in Switzerland and Rome), mastered the knowledge of several modern languages and has been active for the Orthodox Church as a bishop since the 1970s. In 1991, he was elected Patriarch of Constantinople, a position he still holds today. The seat of his cathedral is Istanbul, which is traditionally called Constantinople or New Rome by the Orthodox faithful. In his activities, he is known as an open-minded man with a broad horizon of thought and a great openness to contemporary problems affecting the Orthodox Church, the Christian community and European civilisation. He constantly works for reconciliation between the Catholic and Orthodox Churches, conducts dialogue with the Muslim world, and supports various initiatives for peace, ecology, and the unity of Christians, especially Orthodox Christians. Thanks to his efforts, in 2016 the Great and Holy Council of the Orthodox Church took place, during which current problems of the Orthodox Church were discussed and a number of interesting decisions were taken on strengthening the unity of the Orthodox Church in the world. Patriarch Bartholomew has made a name for himself as a courageous hierarch, able to respond to contemporary problems troubling humanity and the Orthodox Church, as exemplified by his responsible concern for the health of humanity during the 2020 pandemic. At the same time, he was able to make good use of the rights granted to the Patriarchs of Constantinople by the General Councils in order to unite the Orthodox population of Europe and the world, bring them back to the Church and eradicate schism. Due to his primary activity in the field of ecology and ecotheology, he has been dubbed the 'Green Patriarch'. And indeed, this term refers to that sphere of activity in which he himself feels most comfortable.

#### **a. Ecotheology by the Fathers of the Church**

Although the term ecotheology appeared relatively late, as Patriarch Bartholomew emphasises, ecological themes had been present in



patriarcha”. I rzeczywiście to określenie odwołuje się do tej sfery działalności, w której sam czuje się najlepiej.

### a. Ekoteologia u Ojców Kościoła

Mimo iż termin ekoteologia pojawił się stosunkowo późno, to, jak podkreśla patriarcha Bartłomiej, tematyka ekologiczna była obecna już w teologii patrystycznej. Dostrzeżenie tej treści w pismach Ojców Kościoła sprawia, że ekoteologia w ujęciu Kościoła prawosławnego nie jest niczym nowym, nie jest pochodną mody na bycie „eko”, lecz jest zakorzeniona głęboko w tradycji teologicznej Kościoła. Głębokie refleksje dotyczące relacji człowieka ze stworzeniem wynikają z jeszcze głębszej relacji człowieka z Bogiem, z której wyłania się piękna nauka, iż przebóstwienie człowieka ma stać się początkiem przebóstwienia świata<sup>2</sup>.

**Grzech przeciwko stworzeniu Bożemu** – jest to nowa kategoria hamartiologiczna, o której przekonująco naucza patriarcha Bartłomiej: „...popęłnienie zbrodni przeciwko światu przyrody jest grzechem. Ludzie powinni zrozumieć, że działalność destrukcyjna, wpływająca na wymieranie gatunków i niszczenie różnorodności biologicznej Bożego stworzenia, że wyniszczanie przez ludzi Ziemi, powodujące zmiany klimatu, ogołocenie Ziemi z jej naturalnych lasów czy zanieczyszczanie wody, że lekkomyślność i niedbanie o zdrowie, skutkujące zarażaniem innych ludzi chorobami oraz zanieczyszczanie powierzchni Ziemi, powietrza i swojego życia trującymi substancjami – to są grzechy!”<sup>3</sup>. Nauczanie patriarchy o grzechu przeciwko stworzeniu jest wyraźnym bodźcem, mającym na celu wymuszenie refleksji duchowo-moralnej wśród społeczności prawosławnej. Każdy człowiek wie, że grzech, nawet najmniejszy, jest przyzwoleniem na zło, dlatego w ten sam sposób należy postrzegać

---

<sup>2</sup> Por. Archimandrite Vasileios, *Ecology and Monasticism*, Quebec 1996.

<sup>3</sup> Słowa patriarchy Bartłomieja I podczas wystąpienia na konferencji ekologicznej w Santa Barbara, USA, 17.09.1997, online: <https://sites.up.edu/envscitheobook/patriarch-bartholomew-destroying-the-environment-2100/>, [dostęp 2.06.2021].

patristic theology before. Recognising this content in the writings of the Fathers of the Church, ecotheology as seen by the Orthodox Church is nothing new, nor is it a derivative of the fashion for being 'eco', but is deeply rooted in the theological tradition of the Church. Deep reflections on man's relationship with creation result from an even deeper relationship of man with God, from which emerges the beautiful teaching that the divinization of man is to become the beginning of the divinization of the world<sup>2</sup>.

**Sin against God's creation** is a new hamartiological category – convincingly teaches Patriarch Bartholomew, "...to commit a crime against the natural world, is a sin. For humans to cause species to become extinct and to destroy the biological diversity of God's creation For humans to degrade the integrity of Earth by causing changes in its climate, by stripping the Earth of its natural forests, or destroying its wetlands For humans to injure other humans with disease for humans to contaminate the Earth's waters, its land, its air, and its life, with poisonous substances These are sins."<sup>3</sup>

The Patriarch's teaching on sin against creation is a clear stimulus aimed at forcing spiritual and moral reflection among the Orthodox community. Everyone knows that sin, even the smallest one, is a consent to evil, and therefore man's destructive activity in the natural world should also be perceived in the same way. Even minor littering of the environment should be regarded as a sin. On the other hand, even the smallest manifestation of pro-environmental activity testifies to the spreading of good in the world and is a sign of sound spirituality. According to the Orthodox understanding of sin, every sin is personal. There is no collective sin, i.e. a sin committed by a society, a group of people or some undefined 'us'. Therefore, when Bartholomew I pointed out that ecological negligence is a sin, he first of all meant to make the Orthodox community aware of the fact

---

<sup>2</sup> Cf. Archimandrite Vasileios, *Ecology and Monasticism*, Quebec 1996.

<sup>3</sup> Words of Patriarch Bartholomew I during a speech at an ecological conference in Santa Barbara, USA, 17.09.1997, online: <https://sites.up.edu/envscitheobook/patriarch-bartholomew-destroying-the-environment-2100/>, accessed on 2.06.2021.



także destrukcyjną działalność człowieka w świecie przyrody. Nawet najmniejsze zaśmiecenie środowiska należy postrzegać w kategorii grzechu. Z drugiej zaś strony nawet najmniejszy przejaw aktywności proekologicznej świadczy o szerzeniu dobra w świecie i jest przejawem zdrowej duchowości. Zgodnie z prawosławnym pojmowaniem grzechu, każdy grzech jest osobisty. Nie ma grzechu kolektywnego, grzechu, który popełnia społeczeństwo, grupa ludzi czy jakieś nieokreślone bliżej „my”. Grzech ma zawsze charakter hipostatyczny, osobowy, jednostkowy, dlatego zwrócenie przez Bartłomieja I uwagi na to, iż zaniedbania ekologiczne są grzechem, ma przede wszystkim na celu uświadomić społeczności prawosławnej, że ekologia nie jest zadaniem odgórnym, lecz ma wynikać z głębokiej refleksji każdego człowieka nad własną osobistą relacją z Bogiem. Grzech przeciwko stworzeniu Bożemu jest grzechem przeciwko Bogu i każdy musi to sobie uświadomić. Patriarcha Bartłomiej jest przekonany, że tylko w ten sposób, w wyniku gruntownej przebudowy własnej moralności przed obliczem Boga, w człowieku zrodzi się naturalna wrażliwość na świat natury oraz potrzeba podjęcia działań ekologicznych.

Mówiąc o grzechu przeciwko stworzeniu Bożemu „zielony patriarcha” podkreśla jednocześnie, że myślenie proekologiczne w duchowości prawosławnej nie jest elementem nowym, lecz jest stałą tematyką **obecną już w teologii patrystycznej**<sup>4</sup>. W celu dostrzeżenia tej kwestii wystarczy dobrze zapoznać się z literaturą patrystyczną, w której wrażliwość ekologiczna jest często podkreślana. Współczesny teolog grecki prof. Alexandros Alexakis, pisze o ekoteologii następujące słowa: „Brzmi to tak, jakby był to rodzaj wyjątkowej lub nowej aktywności ze strony Kościoła prawosławnego, ale ... kwestia ta jest częścią ogólnego zrozumienia tego, jak chrześcijanin powinien żyć. A prawosławie zachowało pierwotną ascetyczną tradycję chrześcijan, która ustanowiona została już w IV wieku. Powrót prawosławnych chrześcijan do tej tradycji pomoże wspierać zachowania przyjazne

---

<sup>4</sup> Zob. E. Theokritoff, *Living in God's Creation: Orthodox Perspectives on Ecology*, St Vladimir's Seminary Press, New York 2009.

that ecology is not a top-down task, but should result from deep reflection of each individual on his or her personal relationship with God. A sin against God's creation is a sin against God and everyone must realise it. Patriarch Bartholomew is convinced that only in this way, as a result of a thorough rebuilding of one's own morality in front of God, will a natural sensitivity to the natural world and the need to take ecological action arise in man.

Speaking of the sin against God's creation, the 'Green Patriarch' emphasises at the same time that pro-ecological thinking in Orthodox spirituality is not a new element, but a constant theme **already present in patristic theology**<sup>4</sup>. In order to discern this issue, one only needs to study well the patristic literature, in which ecological sensitivity is often emphasised. The contemporary Greek theologian Professor Alexandros Alexakis writes, "It sounds as if this is a kind of exceptional or non-expected alertness on the part of the Orthodox Church, but...the issue is part of a generic understanding of what a Christian should do." Orthodoxy has, he says, "preserved the early ascetic tradition of Christians" established in the early 5th century. For Orthodox Christians, a new focus on this tradition can support more environmentally responsible behavior."<sup>5</sup>

This approach to theology is in line with the twentieth-century neo-Patristic current that has dominated contemporary Orthodox thought. For it turns out that the patristic tradition can become an inspiration for contemporary theological reflections, which raise very important issues for the Church, as well as for the world, of preserving the beauty of God's creation for future generations.

The patristic sources of Patriarch Bartholomew's Orthodox ecotheology can be found in the writings of Church Fathers such as **St. Ephrem the Syrian, St. Maximus the Confessor, and**

---

<sup>4</sup> See E. Theokritoff, *Living in God's Creation: Orthodox Perspectives on Ecology*, St Vladimir's Seminary Press, New York 2009.

<sup>5</sup> A. Alexakis, quoted in V. Brown, *The rise of ecotheology*, Columbia University, "21stC", online: (02.06.2021).<http://www.columbia.edu/cu/21stC/issue-3.4/brown.html>, accessed on 2.06.2021.

dla środowiska”<sup>5</sup>. Takie podejście do teologii zgodne jest z dwudziestowiecznym nurtem neopatrystyki, który zdominował współczesną myśl prawosławną. Okazuje się bowiem, że tradycja patrystyczna może stać się inspiracją dla współczesnych refleksji teologicznych, które poruszają bardzo ważne dla Kościoła, ale i świata, kwestie zachowania piękna stworzenia Bożego następnym pokoleniom.

Patrystyczne źródła prawosławnej ekoteologii patriarchy Barłomieja dostrzegamy w pismach Ojców Kościoła, takich jak: **św. Efrem Syryjczyk**, **św. Maksym Wyznawca** oraz **św. Niketas Stethatos**. Pierwszy z nich zasłynął jako wielki asceta, który, opisując wyższe stany doświadczenia mistycznego, twierdził, że efektem ich przeżycia jest „dar łez”, czyli subtelna, pociągnięta do granic możliwości wrażliwość na los stworzenia Bożego. Twierdził również, że świat stworzony przez Boga jest „oceanem symboli”<sup>6</sup>, które znajdują się w świecie po to, by człowiek mógł je dostrzec, odczytać i poprzez nie poznać Stwórcę. Symbol ma strukturę dwuwymiarową. Jest elementem materii, natury, stworzenia, ale z drugiej strony prześwieca przez niego rzeczywistość niestworzona. Dostrzeżenie tego i przyjęcie skutkuje poznaniem Boga i odczuwaniem Go w świecie.

Św. Maksym Wyznawca, z kolei, jest wielkim filozofem, który rozwinął obecną już w chrześcijaństwie teorię boskich logosów. Twierdził, że Pan Bóg, tworząc świat, uporządkował go w ten sposób, by w każdej rzeczy w świecie pozostawić swój logos, zamysł dotyczący tej rzeczy. Rolą człowieka jest takie poznanie świata, by odkryć, objawić światu boskie zamysły o świecie. Człowiek poznający stworzenie, podnosi się do poziomu Boskiego, ponieważ, odkrywając w naturze boskie logosy, zaczyna nabywać boskiej wiedzy o świecie, czyli takiej wiedzy, jaką Bóg sam posiada. Doświadczyć wówczas można “podwójnej kontemplacji” – kontemplacji świata

---

<sup>5</sup> A. Alexakis, cyt. za: V. Brown, *The rise of ecotheology*, Columbia University, “21stC”, online: (02.06.2021).<http://www.columbia.edu/cu/21stC/issue-3.4/brown.html>, [dostęp 2.06.2021].

<sup>6</sup> O. Clement, *...Prawda was wyzwoli. Rozmowy z Patriarchą ekumenicznym Bartłomiejem I*, VERBINUM, Warszawa 1998, s. 98.

**St. Niketas Stethatos.** The first of them became famous as a great ascetic who, describing higher states of mystical experience, claimed that their effect was the ‘gift of tears’, i.e. a subtle sensitivity to the fate of God’s creation stretched to the limit. He also claimed that the world created by God is an ‘ocean of symbols’<sup>6</sup>, which exist in the world so that man can perceive them, read them and through them get to know the Creator. A symbol has a two-dimensional structure. It is an element of matter, nature, creation, but on the other hand the uncreated reality penetrates it. Perceiving and accepting it results in knowing God and feeling Him in the world.

On the other hand, St Maximus the Confessor is a great philosopher who developed the theory of divine *logoi*, which had already existed in Christianity. He argued that the Lord God, while creating the world, ordered it in such a way as to leave His *logoi*, His conception, in every single thing in the world. The role of man is to know the world in such a way as to discover and reveal to the world the divine intention about the world. By getting to know creation, man rises to the level of the divine, because by discovering the divine *logoi* in nature, he begins to acquire divine knowledge about the world, that is, such knowledge as God himself possesses. One can then experience a ‘double contemplation’ – contemplation of the natural world and contemplation of God as the Creator of this world, contemplation of God’s knowledge about the world, which through understanding of divine *logoi* is given to man. It is a direct experience of the Creator which touches upon the whole man, every manifestation of his actions – spiritual, intellectual and moral. This ‘double contemplation’ results in ‘seeing the spiritual sense of entities through their visible form’, ‘cognition of entities’ and ‘contemplation of nature’, which is called ‘cosmic liturgy’ by St. Maximus the Confessor.<sup>7</sup> St Maximus writes of this mystical service of man to nature,

---

<sup>6</sup> O. Clement *The Truth Will Set You Free. Conversations with Ecumenical Patriarch Bartholomew I*, Polish edition: VERBINUM, Warsaw 1998, p. 98.

<sup>7</sup> See *Ibid.*



naturalnego oraz kontemplacji Boga, jako Stwórcy tego świata, kontemplacji wiedzy Boga o świecie, która przez zrozumienie boskich logosów udzielana jest człowiekowi. Jest to bezpośrednia doświadczenie Stwórcy, które dotyka całego człowieka, wszelki przejaw jego działań – duchowych, intelektualnych i moralnych. Skutkiem tej „podwójnej kontemplacji” jest „widzenie duchowego sensu bytów poprzez ich widzialną formę”, „poznanie bytów” oraz „kontemplacja natury”, co jest nazywane przez św. Maksyma Wyznawcę „liturgią kosmiczną”<sup>7</sup>. O tej mistycznej postudze człowieka wobec natury św. Maksym pisze następująco: „Dusza, pogrążając się w duchowej kontemplacji natury, chroni się w niej jakby w kościele, w miejscu spokojnym i odosobnionym; przenika doń wraz ze Słowem i wraz z Nim, naszym Najwyższym Kapłanem, pod Jego przewodnictwem, ofiarowuje wszechświat Bogu w swoim duchu jak na ołtarzu”<sup>8</sup>.

Myśli patriarchy Bartłomieja podążają w kierunku wizji kreowanej w traktacie „O Raju” przez św. Niketasa Stethatosa<sup>9</sup>. Swoje rozważania rozpoczyna on od podstawowego i dość oczywistego, choć niedostrzeganego przez wielu, założenia, że Adam i Ewa zostali stworzeni nie tylko po to, by kontemlować świat, ale by się nim opiekować i go rozwijać. Skoro, ich pierwszym mieszkaniem był biblijny Eden, który powinien się rozwijać, to znaczy, że Raj nie jest rzeczywistością skończoną, lecz nieskończoną. Odwołując się do praktyki duchowej chrześcijaństwa wschodniego, twierdził, że człowiek, oczyszczający się z grzechów w modlitwie, poznający Boga i kontemlowujący Go, powraca do stanu rajskiego, ale nie jest to stan ostateczny. Jest to raczej punkt wyjścia do dalszego doskonalenia się. Praktyka duchowa ma na celu przywrócenie człowiekowi stanu rajskiego, stanu Adama i Ewy, który był dopiero punktem wyjścia,

---

<sup>7</sup> Zob. Tamże.

<sup>8</sup> Św. Maksym Wyznawca, *Mystagogia*, PG 91, 669.

<sup>9</sup> Niketas Stethatos (ok. 1005-1090) – bizantyjski mnich, uczeń św. Symeona Nowego Teologa, kontynuator tradycji mistycznej swego mistrza. Jest autorem biografii św. Symeona, zatytułowanej *Życie Symeona* oraz traktatów ascetyczno-teologicznych (m.in. *O Raju*) i polemicznych.

“The soul, plunging into the spiritual contemplation of nature, shelters itself in it as if in a church, in a quiet and secluded place; it penetrates it with the Word and, with Him, our High Priest, under His guidance, offers the universe to God in its spirit as on an altar.”<sup>8</sup>

The thoughts of Patriarch Bartholomew follow the vision created in the treatise *On Paradise* by St. Niketas Stethatos.<sup>9</sup> He begins his reflections with the basic and fairly obvious, yet overlooked by many, assumption that Adam and Eve were created not only to contemplate the world, but to care for it and develop it. Since their first home was the biblical Eden, which should be developed, it means that Paradise is not a finite but an infinite reality. Referring to the spiritual practice of Eastern Christianity, he argued that man, cleansing himself of sins in prayer, getting to know God and contemplating Him, returns to the Edenic state, but this is not the final state, it is rather the starting point for further self-improvement. Spiritual practice aims to restore man to the Edenic state, the state of Adam and Eve, which was only a starting point, not a destination. To focus solely on the effects of the prayer means stopping halfway. Niketas Stethatos sees the reality of Paradise as a dynamic sphere for developing the possibilities that God gives to man. The Cosmos, the whole of creation is called to become a dialogue between man and God. Nature is not to be exploited, but to be known so as man can grow morally and intellectually, which are fully realised in the relationship between man and God. Man must know the world created by God, since “the world is the speech of God addressed to man.”<sup>10</sup> However, in his cognitive and creative activity, man must read and know the world in such a way that it becomes „the speech

---

<sup>8</sup> St. Maximus the Confessor, *Mystagogy*, PG 91, 669.

<sup>9</sup> Niketas Stethatos (c. 1005-1090) – Byzantine monk, disciple of St. Simeon the New Theologian, follower of the mystical tradition of his master. He is the author of a biography of St. Simeon, entitled *The Life of Saint Symeon the New Theologian*, as well as ascetical and theological treatises (including *On Paradise*) and polemical works.

<sup>10</sup> O. Clement, *The Truth Will Set You Free. Conversations with Ecumenical Patriarch Bartholomew I*, Polish edition, cited above, p. 109.



a nie punktem dojścia. Skupianie się wyłącznie na efektach praktyki modlitewnej jest zatrzymaniem się w połowie drogi. Niketas Stethatos widzi rzeczywistość rajska, jako dynamiczną sferę rozwijania tych możliwości, jakie Bóg dał człowiekowi. Kosmos, całe stworzenie powołane jest do tego, by stawać się dialogiem między człowiekiem a Bogiem. Natura nie jest do wykorzystywania, lecz do poznawania, do wzrastania moralnego i intelektualnego, które w pełni realizują się w relacji poprzez człowieka z Bogiem. Człowiek musi poznać stworzony przez Boga świat, bo „świat jest mową Boga skierowaną do człowieka”<sup>10</sup>. Jednak w swej aktywności poznawczej i twórczej człowiek musi odczytać i poznać świat tak, by stał się on „mową człowieka skierowaną do Boga”<sup>11</sup>. Mową stworzenia, które poznaje siebie w jedności w z całą stworzoną resztą i w imieniu całości przemawia do Stwórcy. W takiej wizji człowieka i świata św. Nikietas dopowiada jak powinna wyglądać ta „kosmiczna liturgia”, o której pisał św. Maksym Wyznawca. W związku z tym, że Raj nie jest rzeczywistością skończoną, człowiek musi stale doskonalić się w poznaniu otaczającego go świata i wraz z tym światem podążać w kierunku niezglębionej Boskiej doskonałości<sup>12</sup>.

Lektura Ojców Kościoła zainspirowała patriarchę Bartłomieja do głoszenia potrzeby wypracowania innego, nie konsumpcyjnego, podejścia do środowiska naturalnego. Refleksja teologiczna nad teologią patrystyczną stała się impulsem do podjęcia działań na rzecz edukacji ekologicznej oraz ochrony świata natury, bez którego człowieka nie może w pełni poznawać Boga. Ponadto ukazanie patrystycznego zakorzenienia ekoteologii umożliwiło szersze spojrzenie na problemy ekologiczne, które zakorzenione są w grzeszności człowieka, w zaniedbaniu relacji z Bogiem.

---

<sup>10</sup> O. Clement, ...*Prawda was wyzwoli. Rozmowy z Patriarchą ekumenicznym Bartłomiejem I*, dz. cyt., s. 109.

<sup>11</sup> Tamże.

<sup>12</sup> Zob. Tamże, s. 108.

of man addressed to God.”<sup>11</sup> It is the speech of the creature that gets to know itself in unity with the rest of creation and speaks to the Creator on behalf of all the others. In such a vision of man and the world, St. Niketas elaborates on what this ‘cosmic liturgy’ of which St. Maximus the Confessor wrote should look like. Since Paradise is not a finite reality, man must constantly improve his knowledge of the world around him and together with this world move towards the unfathomable Divine perfection.<sup>12</sup>

Patriarch Bartholomew was inspired by studying the Fathers of the Church to preach the need for a different, non-consumptive approach to the natural environment. His theological reflection on patristic theology became an impulse to take action for environmental education and the protection of the natural world, without which man cannot fully know God. Moreover, showing the patristic roots of ecotheology made it possible to take a broader look at ecological problems, which are rooted in human sinfulness, in the neglect of the relationship with God.

### **b. Ecological reflection of Patriarch Bartholomew I**

Patristic theology and the thought therein concerning care for God’s creation influenced the ecological outlook of the “Green Patriarch”, who interprets ascetic theology in the context of the ecological crisis of the modern world. He sees in man’s selfish activity a destructive force realising itself in the world and says “[M]an’s greed, pride and ignorance distort and destroy the earth, so that nothingness enters the world.”<sup>13</sup> Not only does the desire to possess and exploit natural resources destroy the world, but also turns it into an evil – “Man vampirises the universe, kills to eat and by the same token finds death.”<sup>14</sup> Evil enters the world through man and also makes creation

---

<sup>11</sup> Ibid.

<sup>12</sup> See *ibid*, p.108.

<sup>13</sup> *Ibid*, p. 109.

<sup>14</sup> *Ibid*.

## b. Refleksja ekologiczna patriarchy Bartłomieja I

Teologia patrystyczna i obecna w niej myśl dotycząca troski o stworzenie Boże wpłynęły na spojrzenie ekologiczne „zielonego patriarchy”, który interpretuje teologię ascetyczną w kontekście kryzysu ekologicznego współczesnego świata. W egoistycznej działalności człowieka widzi destrukcyjną siłę realizującą się w świecie – „Zachłanność, pycha i ignorancja człowieka zniekształcają i niszczą ziemię, przez co w świat wdziera się nicość”<sup>13</sup>. Chęć posiadania i wykorzystywania surowców naturalnych nie tylko niszczy świat, ale także sprawia, że staje się on w niedobry – „Człowiek wampiryzuje wszechświat, zabija, żeby jeść i przez to samo znajduje śmierć”<sup>14</sup>. Przez człowieka wchodzi zło w świat, ale także stworzenie czyni złym, dlatego patriarcha mówi o „wzajemnym pożeraniu się człowieka i ziemi”<sup>15</sup>. Trwanie w relacji wrogości doprowadza do alienacji, która jest zaprzeczeniem biblijnej idei stworzenia świata, w którym człowiek miał być opiekującym się przyrodą gospodarzem. Obcość człowieka i natury oraz trwanie w niej jest grzechem przeciwko stworzeniu.

Patriarcha Bartłomiej w swych tekstach, wystąpieniach oraz homiliach podkreśla często ten oczywisty w teologii wątek, którym jest wcielenie Syna Bożego. Skoro odkupienie człowieka i świata dokonało się przez wcielenie, to wyłącznie przez uczestnictwo człowieka w bogoczłowieczeństwie Chrystusa może nastąpić przemienienie stworzenia, a właściwie przemienienie relacji człowieka ze środowiskiem naturalnym. Tradycja ascetyczna Kościoła prawosławnego głosi potrzebę odnowienia relacji z Bogiem, zaś patriarcha Bartłomiej widzi tę relację znacznie szerzej. Poprzez odnowienie relacji człowieka z Bogiem ma się także odnowić relacja człowieka

---

<sup>13</sup> Tamże, s. 109.

<sup>14</sup> Tamże.

<sup>15</sup> Tamże.

evil, which is why the patriarch speaks of “the mutual devouring of man and earth.”<sup>15</sup> Persistence in a relationship of hostility leads to alienation, which is a contradiction of the biblical idea of the creation of the world, in which man is meant to be a host caring for nature. The alienation of man and nature and persisting in it is a sin against creation.

In his texts, speeches and homilies, Patriarch Bartholomew often emphasises this theologically obvious theme, which is the incarnation of the Son of God. Since the redemption of man and the world was accomplished through the incarnation, it is only through man’s participation in the divinity of Christ that the transformation of creation, or rather the transformation of man’s relationship with the natural environment, can take place. The ascetic tradition of the Orthodox Church proclaims the need for a renewed relationship with God, however, Patriarch Bartholomew perceives this relationship much more broadly. The renewal of man’s relationship with God should also renew man’s relationship with the world.<sup>16</sup> The need for a new covenant between man and nature is to be the fruit of the spiritual life, the fruit of participation in the Godhead of Christ. Today’s pervasive consumerism can only be overcome in a personal relationship with God.<sup>17</sup> Repentance should not only concern the relationship between man and God or man and man. It should also refer to man’s relationship with God’s creation, for although we carry within us a longing for Paradise, we have tortured the earth and taken away its transparency from the world. In the process of pursuing God, man, learning to pray, should pray in such a way that he also becomes the prayerful voice of creation, so that he carries a truly priestly and royal service to creation and deciphers cosmic revelation and reads

---

<sup>15</sup> Ibid.

<sup>16</sup> See His All-Holiness Ecumenical Patriarch Bartholomew, *Ecclesiology as Ecology: Orthodox Insights*, “Concilium” 2018-5, online: <https://concilium-vatican2.org/en/original/bartholomew/>, accessed on 2.06.2021.

<sup>17</sup> See O. Clement, *The Truth Will Set You Free. Conversations with Ecumenical Patriarch Bartholomew I*, Polish edition, cited above, p. 113.

ze światem<sup>16</sup>. Konieczność zawarcia nowego przymierza między człowiekiem i naturą ma być owocem życia duchowego, owocem uczestnictwa w bogocześnictwie Chrystusa. Współczesny wszechogarniający konsumpcjonizm można przezwyciężyć jedynie w osobistej relacji z Bogiem<sup>17</sup>. Pokuta powinna dotyczyć nie tylko relacji człowiek-Bóg czy człowiek-człowiek. Powinna także odnosić się do relacji człowieka ze stworzeniem Bożym, ponieważ, mimo iż nosimy w sobie tęsknotę za rajem, to poddaliśmy ziemię torturom i zabraliśmy światu jego przejrzystość. W procesie dążenia do Boga człowiek, ucząc się modlitwy, powinien modlić się tak, by stał się także modlitewnym głosem stworzenia, by niósł prawdziwie kapłańską i królewską posługę stworzeniu oraz rozszyfrowywał objawienie kosmiczne i odczytywał sens stworzenia. O takiej właśnie postawie pisał św. Maksym Wyznawca, nazywając ją „liturgią kosmiczną”. Głębokie duchowe nawrócenie człowieka skutkować powinno tym, co opisywał św. Efreem Syryjczyk, czyli odczuwaniem otaczającej rzeczywistości oraz odnowieniem wrażliwości na cierpienie istot żywych<sup>18</sup>. Człowiek jako mikrokosmos powinien podnieść stworzenie do porządku duchowego, by mogło ono odzyskać utracone niegdyś podobieństwo Boże. Człowiek duchowy nie uprzedmiatawia, nie zaciemnia wszechświata swoim pożądaniem i zaślepieniem, ponieważ taki człowiek rozumie „język stworzenia”.

Celem szeroko rozumianej ekoteologii patriarchy Bartłomieja jest zwrócenie uwagi społeczności prawosławnej i nie tylko na to, by na naturę patrzeć jak na dzieło sztuki, z respektem i szacunkiem. Patriarcha sam często podkreśla, że jego słowa mogą tylko rozjaśnić i poruszyć ludzkie sumienia, ale czuje się duchowo zobowiązany do tego, by zwracać uwagę na kwestie ekologiczne. „Zielony patriarcha”

---

<sup>16</sup> Zob. His All-Holiness Ecumenical Patriarch Bartholomew, *Ecclesiology as Ecology: Orthodox Insights*, „Concilium” 2018-5, online: <https://concilium-vatican2.org/en/original/bartholomew/>, [dostęp 2.06.2021].

<sup>17</sup> Zob. O. Clement, ...*Prawda was wyzwoli. Rozmowy z Patriarchą ekumenicznym Bartłomiejem I*, dz. cyt., s. 113.

<sup>18</sup> Zob. Tamże, s. 17-113.



the meaning of creation. St Maximus the Confessor wrote of just such an attitude, calling it „cosmic liturgy”. A deep spiritual conversion of man should result in what St. Ephrem the Syrian described, that is, a feeling for the surrounding reality and a renewed sensitivity to the suffering of living beings.<sup>18</sup> Man as a microcosm should elevate creation to the spiritual order so that it can regain the likeness of God that was once lost. A spiritual man does not prejudge or obscure the universe with his desire and blindness because such a man understands the “language of creation”.

The aim of Patriarch Bartholomew’s broadly defined ecotheology is to draw the attention of the Orthodox community not only to look at nature as a work of art, with respect and reverence. The Patriarch himself often stresses that his words can only lighten and stir people’s consciences, but he feels spiritually obliged to highlight ecological issues. “The Green Patriarch” teaches to plant trees, protect forests, purify waters, cultivate land lying fallow, reduce the use of chemicals, but also to create beautiful places, which is of great help in restoring a proper relationship with nature and things, with time for fun and time for contemplation. In his opinion, a special role in building ecological sensitivity is given to young people. He claims that “[y]oung people who like to wander through forests, mountains, towards the sea, should be shown the sense of mystery as the presence of the living God in all things, as the sacramentality of nature in the powerful breath of the Spirit.”<sup>19</sup>

### 3. ECOLOGICAL ACTIVITIES OF PATRIARCH BARTHOLOMEW

The idea of taking ecological action by the Orthodox Church emerged in the mid-1980s. At that time, during the Pan-Orthodox Conference in Geneva (1986), all its participants expressed concern

---

<sup>18</sup> See *ibid*, pp. 17-113.

<sup>19</sup> O. Clement, *The Truth Will Set You Free. Conversations with Ecumenical Patriarch Bartholomew I*, Polish edition, cited above, p. 115.



uczy sadzenia drzew, ochrony lasów, oczyszczania wód, uprawiania ziem leżących odłogiem, ograniczania używania środków chemicznych, ale także tworzenia pięknych miejsc, co bardzo pomaga w przywracaniu właściwej relacji z naturą, rzeczami, z czasem zabawy i czasem kontemplacji. Szczególna rola w budowaniu wrażliwości ekologicznej jest jego zdaniem dana młodzieży – „Młodym, którzy lubią wędrować przez lasy, góry, ku morzu, trzeba wskazać sens tajemnicy jako obecności Boga żywego we wszystkich rzeczach, jako sakramentalność natury w potężnym tchnieniu Ducha”<sup>19</sup>.

### 3. DZIAŁALNOŚĆ EKOLOGICZNA PATRIARCHY BARTŁOMIEJA

Idea podjęcia działań ekologicznych przez Kościół prawosławnych pojawiła się w połowie lat osiemdziesiątych XX wieku. Wówczas podczas Konferencji Panprawosławnej w Genewie (1986) wszyscy jej uczestnicy wyrazili zaniepokojenie stanem natury i zanieczyszczeniami środowiska. Zaś podczas konferencji na wyspie Patmos (1988) przedstawiciele wszystkich Kościołów lokalnych skierowali do Patriarchatu Konstantynopola prośbę o wyznaczenie ogólnoprawosławnego dnia modlitw w intencji ochrony środowiska naturalnego. W następnym roku ówczesny patriarcha konstantynopolitański Dymitr wydał pierwszą encyklikę o ochronie środowiska<sup>20</sup> i ustanowił dzień pierwszego września, czyli początek prawosławnego roku liturgicznego, – **Świętem Stworzenia**. Od tego czasu corocznie ukazują się orędzia dotyczące ochrony środowiska, powstał również tekst nabożeństwa przygotowany specjalnie na ten dzień, by Kościół stopniowo mógł budować świadomość liturgiczną swoich wiernych. Liturgiczny kalendarz prawosławny rozpoczyna się pierwszego września. Tego dnia rozpoczyna się nowy roczny cykl świąt, ale

---

<sup>19</sup> O. Clement, ...*Prawda was wyzwoli. Rozmowy z Patriarchą ekumenicznym Bartłomiejem I*, dz.cyt., s. 115.

<sup>20</sup> *On Earth As In Heaven*, Editor John Chryssavgis, Fordham University Press, New York 2012, s. 23.

about the state of nature and environmental pollution. And during the conference on the island of Patmos (1988), representatives of all local churches sent a request to the Patriarchate of Constantinople to designate an all-Orthodox day of prayer for the protection of the environment. The following year, the then Patriarch of Constantinople Dmitri issued the first encyclical on environmental protection<sup>20</sup> The following year, the then Patriarch of Constantinople Dmitri issued the first encyclical on environmental protection and established the first of September, the beginning of the Orthodox liturgical year, as **the Feast of Creation**. Since then, messages on the protection of the environment have been published annually, and a service text prepared especially for this day has also been created so that the Church can gradually build liturgical awareness among its faithful. The Orthodox liturgical calendar begins on the first of September. On this day a new annual cycle of feasts begins, but also on this day the creation of the world is liturgically remembered. The hymns sung during the service on this day proclaim:

O Son (...) Who with Wisdom created all things, /  
 And fashioned every creature by Thine almighty word, /  
 Bless the crown of the year with Thy bounty  
 And, for the sake of the Theotokos destroy all heresies ///  
 For Thou art good and lovest mankind.<sup>21</sup>

The liturgical texts emphasise the divine beginning of creation, a paradisiacal reality that we have all forgotten over time,

O Christ our God, in Wisdom hast Thou made all things /

---

<sup>20</sup> *On Earth As In Heaven*, Editor John Chryssavgis, Fordham University Press, New York 2012, p. 23.

<sup>21</sup> *Liturgical Resources* [https://www.sttikhonparker.org/files/Menaion/RLE\\_0901-Indiction\\_St-Symeon.pdf](https://www.sttikhonparker.org/files/Menaion/RLE_0901-Indiction_St-Symeon.pdf) accessed on 13.10.2021. These texts are recorded in the Menaion (from the Greek *ο μήνας*), a liturgical book containing the liturgical texts of feasts falling on particular days of the year. It is divided into books corresponding to each month.

także tego dnia wspomina się liturgicznie stworzenie świata. Hymny śpiewane podczas nabożeństwa tego dnia głoszą: „Ty w mądrości wszystko stworzyłeś, przedwieczne Słowo Ojca, i całe stworzenie wszechmocnym słowem Twoim uczyniłeś, pobłogosław koronę roku łaską Twoją i zrzuć herezje, dla modlitw Bogurodzicy, jako dobry i Przyjaciel człowieka”<sup>21</sup>. W tekstach liturgicznych podkreślany jest boski początek stworzenia, rajską rzeczywistość, o której z czasem wszyscy zapomnieliśmy – „Chryste Boże nasz, który w mądrości wszystko stworzyłeś i z niebytu wszystko przywiodłeś do istnienia, pobłogosław koronę roku i miasta nasze zachowaj nienaruszone, rozwesel nas mocą Twoją, dla modlitw Bogurodzicy daj światu wielkie miłosierdzie”<sup>22</sup>. Wznoszone są również modlitwy za naturę: „Ty, Królu zawsze będący i trwający na wieki nieskończony, przyjmij modlitwę grzeszników, proszących o zbawienie, i daj ziemi Twojej plony obfite, Przyjacielu człowieka, daj dobrą pogodę, (...)”<sup>23</sup>. W innym miejscu czytamy: „Wszystkie dzieła Twoje, Panie, niebios a i ziemia, światło i morze, wody i wszystkie źródła, słońce, księżyc i ciemność, gwiazdy, ogień, ludzie i zwierzęta z aniołami wysławiają Ciebie”<sup>24</sup>.

Święto Stworzenia nie jest świętem nowym. Ten dzień jako liturgiczne wspomnienie stworzenia świata jest jednocześnie dniem, w którym Kościół prawosławny modli się za ocalenie stworzenia Bożego, by Pan Bóg ustrzegł naturę od klęsk pochodzących od człowieka. W świadomości Kościoła prawosławnego dzień ten stopniowo staje się coraz bardziej zauważalny. Dzięki staraniom patriarchy

---

<sup>21</sup> *Początek roku liturgicznego*, Kaplica św. męcz. archim. Grzegorza, online: <http://www.liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/festum-02-indykacja.pdf>, [dostęp 8.06.2021]. Teksty te zapisane są w Minieji (z gr. ο μύνας) – księdze liturgicznej zawierającej teksty liturgiczne świąt wypadających w poszczególne dni roku. Podzielona jest na księgi odpowiadające poszczególnym miesiącom.

<sup>22</sup> Tamże.

<sup>23</sup> Tamże.

<sup>24</sup> Tamże.

Bringing out of nothing all into existence, /  
 Bless the crown of the year and preserve our [lands] in  
 peace, /  
 Gladdening Thy Orthodox faithful by the power of Thy  
 might. /  
 Grant them victories over their adversaries, /  
 And, for the sake of the Theotokos ///  
 Grant [peace to] the world and great mercy.<sup>22</sup>

Prayers for nature are also raised,

O King [of all] Thou art He Who is and Who abidest  
 unto all ages, /  
 Accept the prayers of sinners who ask for salvation; /  
 Grant abundance to Thine earth, O Lover of mankind; /  
 And bestow temperate weather (...).<sup>23</sup>

And, we can also read,

All Thy works, O Lord — the heavens, the earth, light,  
 and the sea, the waters and all the springs, the sun,  
 the moon, darkness, the stars, fire, men and beasts —  
 praise Thee with the angels.<sup>24</sup>

The Feast of Creation is not a new holiday. This day as a liturgical remembrance of the creation of the world is at the same time a day on which the Orthodox Church prays for the salvation of God's creation, so that the Lord God would preserve nature from disasters caused by man. In the consciousness of the Orthodox Church, this day is gradually becoming more prominent. Thanks to the efforts

---

<sup>22</sup> Ibid.

<sup>23</sup> Ibid.

<sup>24</sup> <https://www.ponomar.net/maktabah/MenaionLambertsenSeptember2000/0901.html> accessed on 14.10.2121

Bartłomieja<sup>25</sup> organizowane są w różnych miejscach świata konferencje ekologiczne, publiczne modlitwy za stworzenie oraz aktywowana jest młodzież w przedsięwzięcia ekologiczne.

„Zielony patriarcha” swoją aktywność ekologiczną przejawia nie tylko w sferze teologicznej, ale przede wszystkim w sferze praktycznej w zakresie budowania świadomości ekologicznej. Wielokrotnie spotykał się z politykami, działaczami społecznymi, młodzieżą, organizacjami pozarządowymi w celu zachęcenia do podjęcia wspólnych działań ekologicznych. Zaledwie miesiąc po objęciu tronu patriarchy konstantynopolitańskiego Bartłomiej I zorganizował spotkanie na temat ekologii, które odbyło się na Krecie, podczas którego rozpoczął współpracę z organizacją ekologiczną WWF. W tym samym roku zwołał spotkanie wszystkich zwierzchników Kościołów prawosławnych, podczas którego podjął temat ochrony środowiska i kontynuowania obchodów Święta Stworzenia. Z jego inicjatywy w 1993 roku została powołana do życia pozarządowa organizacja „Religia, Nauka i Środowisko”, która dąży do stworzenia wspólnej płaszczyzny pomiędzy religią i nauką w celu ochrony środowiska naturalnego. W 1994 roku Komitet „Religia, Nauka i Środowisko” zorganizował pierwsze z pięciu corocznych seminariów letnich, w celu rozważenia ekologicznych wymiarów edukacji religijnej, etyki, komunikacji, sprawiedliwości i ubóstwa. Takie przedsięwzięcia nie miały wcześniej miejsca w historii Kościoła prawosławnego. Ich prekursorem był patriarcha Bartłomiej.

#### a. „Religia, Nauka i Środowisko”<sup>26</sup>

Komitet „Religia, Nauka i Środowisko” jako zadanie statutowe otrzymał podnoszenie świadomości ekologicznej społeczeństwa prawosławnego oraz zaangażowanie w sprawy ochrony środowiska poprzez mobilizację i integrację działań przywódców religijnych,

---

<sup>25</sup> Zob. *On Earth As In Heaven*, Editor John Chryssavgis, Fordham University Press, New York 2012, s. 26.

<sup>26</sup> Tamże, s. 215.



of Patriarch Bartholomew,<sup>25</sup> ecological conferences and public prayers for creation are organised in various parts of the world and young people are activated in ecological undertakings.

“The Green Patriarch” manifests his ecological activity not only in the theological sphere, but above all in the practical sphere of building environmental awareness. He meets politicians, social activists, youth, NGOs in order to encourage joint ecological actions. Just one month after assuming the throne of Patriarch of Constantinople, Bartholomew I organised a meeting on ecology, held in Crete, during which he began cooperation with WWF, an environmental organisation. In the same year, he convened a meeting of all the heads of the Orthodox Churches to address the issue of environmental protection and the continuation of the celebration of the Feast of Creation. On his initiative, the non-governmental organisation „Religion, Science and Environment” was founded in 1993, which seeks to create common ground between religion and science to protect the environment. In 1994, the „Religion, Science and Environment” Committee organised the first of five annual summer seminars to consider the ecological dimensions of religious education, ethics, communication, justice, and poverty. Such undertakings had never happened before in the history of the Orthodox Church – their precursor was Patriarch Bartholomew.

#### a. “Religion, Science and the Environment”<sup>26</sup>

The statutory task of the „Religion, Science and Environment” Committee is to raise the environmental awareness of Orthodox society and to engage in environmental issues by mobilising and integrating the activities of religious leaders, scientists and environmentalists. At the core of this organisation is the conviction that the scientific tools and the spiritual message of the Christian religion must work in harmony to protect the environment from further degradation.

---

<sup>25</sup> See *On Earth As In Heaven*, Editor John Chryssavgis, Fordham University Press, New York 2012, p. 26.

<sup>26</sup> Ibid, s. 215.



naukowców i ekologów. U podstaw tej organizacji leży przekonanie, że narzędzia naukowe i duchowe przesłanie religii chrześcijańskiej muszą działać w harmonii po to, by chronić środowisko przed dalszą degradacją. W ramach działalności Komitetu “Religia, Nauka i środowisko” zwołano osiem sympozjów naukowych, które dotyczyły zanieczyszczeń wód na świecie. Ich celem było uświadomienie wszystkim tragicznej sytuacji wód na świecie, wzmocnienie lokalnych działań w zakresie ochrony środowiska oraz inicjowanie nowych projektów dotyczących współpracy i edukacji w dziedzinie środowiska.

### **b. Sympozja środowiskowe (1995-2010)<sup>27</sup>**

Prace ekologiczne patriarchy Bartłomieja skupiały się głównie na zorganizowaniu serii sympozjów środowiskowych. Miały one miejsce w latach 1995-2010 i ich celem było zwrócenie uwagi naukowców, teologów, polityków i działaczy społecznych na potrzebę rozpoczęcia natychmiastowych działań na rzecz oczyszczania wód rzek, mórz i oceanów. Głównym celem takiego rodzaju przedsięwzięć było zintegrowanie naukowców, ekologów, polityków i przedstawicieli głównych wyznań religijnych na świecie oraz realne wsparcie regionów zagrożonych ekologicznie.

*Symposium I (1995)* odbyło się na Morzu Egejskim pod hasłem *Apokalipsa i środowisko 95-1995*. Organizatorem tego przedsięwzięcia był patriarcha Bartłomiej I oraz Książe Filip Edynburski. Z okazji 1900-lecia napisania przez świętego Jana ostatniej księgi Nowego Testamentu podjęto próbę refleksji nad tym, jak wygląda współczesny świat i tym, jak go widział św. Jan. Podróżując po Morzu Egejskim ze smutkiem stwierdzono, iż stan zanieczyszczenia wód na świecie stanowi dla całego świata potencjalną nową apokalipsę, w obliczu której stoi ludzkość. Podczas pierwszego pilotażowego symposium stwierdzono, że chcąc przezwyciężyć stan w jakim znalazła się natura

---

<sup>27</sup> Zob. <http://www.rsesymposia.org>, [dostęp 4.06.2021]; *On Earth As In Heaven*, Editor John Chryssavgis, Fordham University Press, New York 2012, s. 236.

Eight scientific symposia were convened as part of the „Religion, Science and the Environment” Committee’s work on water pollution in the world. Their aim was to make everyone aware of the dire situation of the world’s waters, to strengthen local environmental protection efforts and to initiate new projects on environmental cooperation and education.

### **b. Environmental symposia (1995-2010)<sup>27</sup>**

Patriarch Bartholomew’s environmental work has focused mainly on organising a series of environmental symposia. These took place between 1995 and 2010 and their aim was to draw the attention of scientists, theologians, politicians and social activists to the need to begin immediate action to clean up the waters of rivers, seas and oceans. The main purpose of such events was to integrate scientists, environmentalists, politicians and representatives of the world’s major religious denominations and to provide real support for environmentally threatened regions.

*Symposium I (1995)* was held in the Aegean Sea entitled *Revelation and the Environment AD 95-1995*. It was organised by Patriarch Bartholomew I and Prince Philip of Edinburgh to mark the 1900th anniversary of the writing of the “Book of Revelation” by the Theologian St. John. Also known as the “Apocalypse”, it was the source of inspiration for 200 scientists, religious leaders, philosophers, economists, and policy makers from all over the world to come together and contemplate the dangers to the planet’s survival due to wasteful abuses of the environment, particularly the oceans. Travelling in the Aegean Sea, it was sadly noted that the state of water pollution in the world represents a potential new apocalypse faced by humanity. The first pilot symposium concluded that it was essential

---

<sup>27</sup> See <http://www.rsesymposia.org/>, accessed on 4.06.2021; *On Earth As In Heaven*, Editor John Chryssavgis, Fordham University Press, New York 2012, p. 236.

współcześnie należy koniecznie wypracować wspólny języka myśli naukowej i teologicznej.

*Symposium II (1997) – Morze Czarne w kryzysie.* Odbyło się ono na Morzu Czarnym, które zostało wybrane jako przykład zagrożonego środowiska morskiego. Uczestnicy odwiedzili kraje, leżące nad tym Morzem Czarnym, i prowadzili debatę na temat upadku ekosystemu morskiego oraz roli religii, nauki oraz polityki w odwróceniu tego stanu. Stało się oczywiste, że nie można przeciwdziałać kryzysowi ekologicznemu Morza Czarnego bez wcześniejszego rozwiązania problemu degradacji wielkich rzek, które do niego wpływają, oraz wyzwań ekologicznych, przed którymi znajdują się kraje graniczące z nim.

*Symposium III (1999) – Dunaj – rzeka życia.* Podczas tego spotkania uczestnicy podróżowali wzdłuż Dunaju – od Niemiec po deltę nad Morzem Czarnym – i dyskutowali o skutkach wojen, które zanieczyściły rzekę, o destrukcyjnym wpływie rozwoju miast na stan wody w Dunaju, o industrializacji, żegludze i rolnictwie. Rozważano wówczas potrzebę większego zaangażowania środowisk religijnych w edukację ekologiczną, by przyszłe pokolenia potrafiły potrzebę rozwoju pogodzić z ochroną środowiska naturalnego.

*Symposium IV (2002) – Morze Adriatyckie – morze zagrożone.* To symposium dotyczyło etycznych aspektów kryzysu naturalnego. Podjęto wówczas refleksję nad rolą Morza Adriatyckiego dla kultury europejskiej. Nad brzegiem Adriatyku leżą Rawenna i Wenecja, potężne symbole ludzkiej kultury, które obecnie muszą bronić swoich zaburzonych ekosystemów. Kulminacją symposium było podpisanie przez patriarchę Bartłomieja i papieża Jana Pawła II deklaracji o ochronie środowiska i obowiązku człowieka do ochrony ziemi. Zauważono wówczas, że środowisko to nie tylko przedmiot badań lub obszar zarządzania, lecz przestrzeń, w której żyją miliony ludzi i ponoszą za nie odpowiedzialność. Podczas symposium zaproponowano pomysły, w jaki sposób religia może inspirować ludzkość do etosu ekologicznego.

*Symposium V (2003) – Morze Bałtyckie: wspólne dziedzictwo, wspólna odpowiedzialność.* Zwrócenie uwagi na historyczną

to develop a common language of scientific and theological thought in order to overcome the condition of nature today.

*Symposium II (1997): The Black Sea in Crisis* was held at the Black Sea, which was chosen as an example of an endangered marine environment. Participants voyaged around the Black Sea, visiting all its six countries and engaging in intensive debate about the decline of the marine ecosystem and the role of religion, science and politics to reverse this. It became evident that no solution to the Black Sea's ecological collapse could be found without addressing the degradation of the great rivers that drain into it and the environmental challenges faced by their riparian countries.

*Symposium III (1999): River of Life: Down the Danube to the Black Sea* gathered international and Danube region leaders in the fields of religion, science, environmental policy, politics and media to travel the length of the Danube River – from Passau, Germany to its delta on the Black Sea – and explore the common ground between pragmatic environmental issues and the spiritual dimensions of nature. Travelling down one of Europe's great rivers, the Symposium focused attention on the impacts of war, urban development, industrialisation, shipping and agriculture. It was then that the need for greater involvement of religious communities in environmental education was considered, so that future generations would be able to reconcile the need for development with environmental protection.

*Symposium IV (2002): The Adriatic Sea: A Sea at Risk* addressed the ethical aspects of the environmental crisis. The environment is not just an object of study or an area of managerial concern. It is a space where millions of people live and share the responsibility of an extraordinary heritage. The need to cultivate ecological values and foster the emergence of the ecological consciousness of humanity is becoming more and more urgent. In the course of this Symposium, ideas were proposed as to how religion can inspire humanity towards an ecological ethos. The six countries of the Adriatic include a wealthy Member State of the EU and some of the poorest countries in Europe, with problems ranging from those of an advanced industrial economy to those in transition and in recovery from recent wars. At the head



i kulturową rolę Morza Bałtyckiego pozwoliło uczestnikom spotkania na dostrzeżenie komunikacji, jaka w przeszłości miała miejsce między państwami i narodami leżącymi nad nim. Podkreślono również, że obecnie wszystkie te państwa i narody powinny się zaangażować w ochronę Morza Bałtyckiego, jego środowiska wodnego, stworzeń w nim żyjących i wspólnymi działaniami zadbać o wspólne dobro.

*Symposium VI (2006) – Amazonka, źródło życia.* Spotkanie to rozpoczęło się w Manaus, stolicy stanu Amazonas w Brazylii. Uczestnicy podróżowali wzdłuż rzeki w łodziach odwiedzając różne miejsca i zapoznając się ze stanem Amazonii. Celem było opracowanie zasad etycznych przekazanych lokalnym działaczom i politykom. Ponad dwustu przywódców religijnych, naukowców, ekologów i urzędników rządowych z Brazylii i całego świata przyjrzało się Amazonce, dyskutowało na różne tematy, a w szczególności o kwestiach wylesiania i utraty różnorodności biologicznej lasów Amazonii, wprowadzaniu organizmów zmodyfikowanych genetycznie do ekosystemów Amazonki, prawach rdzennych ludów oraz stałym wpływie Amazonki na globalne zmiany klimatyczne.

*Symposium VII (2007) – Morze Arktyczne – lustro życia.* Uczestnicy symposium odwiedzili miejsca w Arktyce, w których z roku na rok lodowce topnieją coraz bardziej, co negatywnie wpływa na dotychczasowe środowisko – zwierzęta i roślinność. Podczas tego spotkania uczestnicy wnieśli wspólną modlitwę za planetę, której zagraża “utrata cennej odbłaskowej bieli arktycznego lodu”.

*Symposium VIII (2009): Rzeka Mississippi.* Ostatnie spotkanie środowisk ekologicznych, polityków i ludzi Kościoła odbyło się w Ameryce Północnej, na największej rzece tego kontynentu. Wówczas próbowano zwrócić uwagę decydentów na to, że poprzez zły stan wody w Mississippi, wpływający negatywnie na ekosystem tej rzeki, jest skutkiem nieprzemyślanego rozwoju techniki, któremu należy zacząć przeciwdziałać.



of the Adriatic lie Ravenna and Venice, potent symbols of human culture and achievements which now have to defend their disrupted ecosystems. The Symposium culminated in Ecumenical Patriarch Bartholomew and Pope John Paul II signing the Venice Declaration for the Environment.

*Symposium V (2003): The Baltic Sea: A Common Heritage, A Shared Responsibility.* Drawing attention to the historical and cultural role of the Baltic Sea allowed participants to see the communication that had taken place in the past between the states and nations bordering it. It was also stressed that today all these states and nations should get involved in protecting the Baltic Sea, its water environment, the creatures living in it, and by joint action take care of the common good.

*Symposium VI (2006): The Amazon, Source of Life* began in Manaus, the capital of the State of Amazonas in Brazil, and travelled up the river in ten boats visiting various environmental sites, giving the delegates a unique opportunity to examine the Amazon's conditions. The aim was to develop ethical codes for environmental action and policy. Over 200 religious leaders, scientists, environmentalists, and government officials from Brazil and around the world, gathered together on the Amazon to examine environmental challenges and ethical issues relating to the protection of nature. Throughout the voyage, international and regional delegates discussed topics ranging from environmental ethics to specific issues such as deforestation and biodiversity loss, the introduction of genetically modified organisms into Amazon ecosystems, the rights and struggles of indigenous and traditional peoples and the Amazon's ongoing impact on global climate change.

*Symposium VII (2007): The Arctic: Mirror of Life.* The participants visited places in the Arctic where melting glaciers negatively affect the existing environment – animals and vegetation. There the assembled leaders of different faiths and disciplines joined in a prayer for the planet, asking that their polar pilgrimage be joined in spirit by all who care about the future of mankind as it is our future

### **c. Instytut Ekologiczny w Szkole Halki**

Jednym z najważniejszych celów patriarchy Bartłomieja I od momentu objęcia przez niego funkcji patriarchy konstantynopolitańskiego było otwarcie zamkniętej w 1971 roku przez władze tureckie Szkoły Teologicznej w Halki. Była to szkoła kościelna, która kształciła kadry patriarchatu konstantynopolitańskiego, ale z przyczyn politycznych została zamknięta i zgody na jej otwarcie nie ma do dnia dzisiejszego. W związku z tym patriarcha Bartłomiej postanowił powołać do życia w 1999 roku Instytut Ekologiczny Halki w celu prowadzenia interdyscyplinarnych badań oraz dialogu społecznego ukierunkowanych na wdrażanie myśli ekologicznej w życie ludzi Kościoła – studentów, mnichów, naukowców, polityków i działaczy społecznych. Instytut funkcjonuje jako zrzeszenie społeczności akademickiej, która realizuje badania naukowe prowadzone przez Komitet „Religia, Nauka i Środowisko”.

### **d. Wielki Sobór Kościoła Prawosławnego na Krecie w 2016 roku**

Kryzys ekologiczny, w połączeniu ze zmianami klimatycznymi i globalnym ociepleniem, sprawia, że Kościół musi koniecznie użyć wszelkich dostępnych środków duchowych, aby pomóc chronić stworzenie Boże przed konsekwencjami ludzkiej chciwości. Ta myśl przyświecała patriarsze Bartłomiejowi przygotowującemu przez wiele lat obrady Soboru Kościoła prawosławnego, który odbył się w 2016 roku na Krecie. Jednym z punktów obrad były tematy ekologiczne, które ostatecznie weszły do dokumentów soborowych w rozdziale zatytułowanym „Misja Kościoła prawosławnego we współczesnym świecie”. Punkt 10-ty tego rozdziału porusza wprost kwestie ekologiczne:

Dążenie do ciągłego wzrostu dobrobytu i nieumiarkowanego wzrostu konsumpcji nieuchronnie prowadzi do nieproporcjonalnego wykorzystania i wyczerpywania się zasobów naturalnych. Natura, stworzona przez Boga dla

that is threatened by the loss of the precious reflective whiteness of the Arctic ice.

*Symposium VIII (2009): The Great Mississippi River.* The last meeting of environmentalists, politicians and churchmen took place in North America, on the continent's largest river. Attempts were made at the time to draw the attention of decision-makers to the fact that the poor condition of the water in the Mississippi, which is adversely affecting the river's ecosystem, is the result of ill-considered technological development which needs to be countered.

### **c. Ecological Institute at the Halki Seminary**

Since he became Patriarch of Constantinople, one of the most important objectives of Patriarch Bartholomew I had been to open the Halki seminary, formally the Theological School of Halki, which was closed by the Turkish authorities in 1971. This was an ecclesiastical school that trained the cadres of the Constantinopolitan Patriarchate, but for political reasons it was closed down and permission to open it has not been given ever since. As a result, Patriarch Bartholomew decided to set up the Halki Ecological Institute in 1999 to conduct interdisciplinary research and social dialogue aimed at implementing ecological thought in the lives of Church people – students, monks, scientists, politicians and social activists. The Institute operates as an association of the academic community that implements the scientific research conducted by the Committee “Religion, Science and the Environment”.

### **d. The Holy and Great Council of the Orthodox Church in Crete in 2016**

The ecological crisis, combined with climate changes and global warming, makes it imperative for the Church to use all available spiritual means to help protect God's creation from the consequences of human greed. This thought guided Patriarch Bartholomew in preparing the proceedings of the Council of the Orthodox Church

jej uprawy i zachowania przez człowieka (por. Rdz 2, 15), doświadcza konsekwencji ludzkiego grzechu: „Stworzenie bowiem zostało poddane marności – nie z własnej chęci, ale ze względu na Tego, który je poddał – w nadziei, że również i ono zostanie wyzwolone z niewoli zepsucia, by uczestniczyć w wolności i chwale dzieci Bożych. Wiemy przecież, że całe stworzenie aż dotąd jęczy i wzdycha w bólach rodzenia” (Rz 8, 20-22)<sup>28</sup>.

Kryzys ekologiczny, w połączeniu ze zmianami klimatycznymi i globalnym ociepleniem, sprawia, że Kościół musi koniecznie użyć wszelkich dostępnych środków duchowych, aby pomóc chronić stworzenie Boże przed konsekwencjami ludzkiej chciwości. Chciwość, przejawiająca się w zaspokajaniu potrzeb materialnych, prowadzi do duchowego zubożenia człowieka i zniszczenia środowiska. Nie powinniśmy zapominać, że zasoby naturalne nie są własnością człowieka, ale Stwórcy: „Do Pana należy ziemia i to, co ją napęlnia, świat i jego mieszkańcy” (Ps. 23, 1)<sup>29</sup>.

Wprowadzenie tematu ekologicznego do dyskusji wszechprawosławnej jest niewątpliwie zasługą patriarchy Bartłomieja. To on doprowadził do tego, że kwestie ekologiczne stały się codziennością w dyskusji teologicznej i zostały usankcjonowane na poziomie soborowym. Najlepszym podsumowaniem ekologicznej działalności panprawosławnej „zielonego patriarchy” są słowa kończące ustęp o ekologii w dokumencie Soboru z Krety:

---

<sup>28</sup> *Misja Kościoła prawosławnego we współczesnym świecie*, “Oficjalne dokumenty Wielkiego i Świętego Soboru Kościoła Prawosławnego” 26.06.2016, online: [https://www.holycouncil.org/-/mission-orthodox-church-todays-world?\\_101\\_INSTANCE\\_VA0WE2pZ4Y0I\\_languageId=ru\\_RU](https://www.holycouncil.org/-/mission-orthodox-church-todays-world?_101_INSTANCE_VA0WE2pZ4Y0I_languageId=ru_RU), [dostęp 11.06.2021].

<sup>29</sup> Tamże.

held in Crete in 2016 for many years. One of the items on the agenda were ecological issues, which eventually formed part of the Council's documents in a chapter entitled "The Mission of the Orthodox Church in Today's World". Point 10 in this chapter explicitly addresses ecological issues:

The yearning for continuous growth in prosperity and an unfettered consumerism inevitably lead to a disproportionate use and depletion of natural resources. Nature, which was created by God and given to humankind to work and preserve (cf. Gen 2:15), endures the consequences of human sin: For the creation was subjected to futility, not willingly, but because of him who subjected it in hope; because the creation itself also will be delivered from the bondage of corruption into the glorious liberty of the children of God. For we know that the whole creation groans and labors with birth pangs together until now (Rom 8:20-22).<sup>28</sup>

and

The ecological crisis, which is connected to climate change and global warming, makes it incumbent upon the Church to do everything within her spiritual power to protect God's creation from the consequences of human greed. As the gratification of material needs, greed leads to spiritual impoverishment of the human being and to environmental destruction. We should not forget that the earth's natural resources are not our property, but

---

<sup>28</sup> *The Mission of the Orthodox Church in Today's World*, „Official Documents of the Great and Holy Council of the Orthodox Church” 26.06.2016, online: [https://www.holycouncil.org/-/mission-orthodox-church-todays-world?\\_101\\_INSTANCE\\_VA0WE2pZ4Y0I\\_languageId=en\\_US](https://www.holycouncil.org/-/mission-orthodox-church-todays-world?_101_INSTANCE_VA0WE2pZ4Y0I_languageId=en_US) accessed on 15.10.2021



W ten sposób Kościół prawosławny podkreśla potrzebę ochrony stworzenia Bożego poprzez pielęgnowanie odpowiedzialności człowieka za otaczający go, stworzony przez Boga, świat, wskazując wartość cnót umiaru i wstrzemięźliwości. Musimy pamiętać, że nie tylko obecne, ale także przyszłe pokolenia mają prawo do naturalnych bogactw, które dał nam Stwórca<sup>30</sup>.

\* \* \*

Przez ostatnie trzydzieści lat patriarcha Bartłomiej I dążył do wypracowania w świadomości prawosławnej wrażliwości na kwestie ochrony środowiska naturalnego. Liczne przygotowane przez niego inicjatywy doprowadziły do tego, że temat ten zaistniał na stałe w refleksji teologicznej, w kalendarzu liturgicznym, w modlitwach mnichów i wiernych Kościoła prawosławnego. Związani z patriarchatem konstantynopolitańskim działacze prawosławni propagują ideę ochrony środowiska, wcielają ją w życie, dając przykład innym środowiskom prawosławnym. Z pewnością nie jest to kwestia zakończona. Patriarcha Bartłomiej wciąż na nowo podejmuje działania na rzecz ekologii, głosi stale potrzebę uwrażliwienia się na świat natury i podjęcie działań w celu ochrony go. Swoją działalnością rozpoczął bardzo współczesną aktywność Kościoła prawosławnego, pokazując, że teologia może i powinna podejmować kwestie współczesne. Rozświetlanie współczesnych problemów tradycją patrystyczną może doprowadzić do odświeżenia współczesnej dyskusji teologicznej i ożywienia jej w kontekście nowych wyzwań, jakie stoją przed Kościołem prawosławnym w XXI wieku. Dzięki jego aktywności na polu ekoteologii następne pokolenia ludzi Kościoła będą mogły korzystać z tego, co zostało już wypracowane, będą mogły rozwijać zagadnienia dotychczas nie podjęte i rozpocząć współpracę międzywyznaniową na rzecz budowania wrażliwości ekologicznej

---

<sup>30</sup> Tamże.

the Creator's: The earth is the Lord's, and all its fullness, the world, and those who dwell therein (Ps 23:1).<sup>29</sup>

It is undoubtedly Patriarch Bartholomew who gets the credit for the introduction of the ecological theme into the pan-Orthodox discussion. It was him who introduced ecological issues into everyday theological discussion and sanctioned them at the conciliar level. The best summary of the ecological activities of the pan-Orthodox „Green Patriarch” are the words ending the paragraph on ecology in the document of the Council of Crete:

Therefore, the Orthodox Church emphasizes the protection of God's creation through the cultivation of human responsibility for our God-given environment and the promotion of the virtues of frugality and self-restraint. We are obliged to remember that not only present, but also future generations have a right to enjoy the natural goods granted to us by the Creator.<sup>30</sup>

\* \* \*

For the past thirty years, Patriarch Bartholomew I has sought to develop sensitivity to environmental issues in the Orthodox consciousness. Numerous initiatives undertaken by him led to the permanent presence of this topic in theological reflection, in the liturgical calendar, and in the prayers of monks and faithful of the Orthodox Church. Orthodox activists associated with the Constantinople Patriarchate promote the idea of environmental protection, implement it, and set an example for other Orthodox communities. This is certainly not a done deal. Patriarch Bartholomew constantly takes up ecological activities, constantly preaches

---

<sup>29</sup> Ibid.

<sup>30</sup> Ibid.

w Kościele. Najlepszym przykładem takiej działalności jest encyklika papieża Franciszka „Laudato Si”, w której wspomina się nauczanie patriarchy Bartłomieja I o „konieczności wyrażenia skruchy z powodu braku naszej dbałości o planetę”<sup>31</sup>. Pozostaje jedynie mieć nadzieję, że przyszłe pokolenia będą czerpały z dziedzictwa, jakie patriarcha Bartłomiej wypracował przez ostatnie trzydzieści lat.

---

<sup>31</sup> Encyklika *Laudato Si* Ojca Świętego Franciszka poświęcona trosce o wspólny dom, 24.05.2015, online: [https://www.vatican.va/content/francesco/pl/encyclicals/documents/papa-francesco\\_20150524\\_enciclica-laudato-si.html](https://www.vatican.va/content/francesco/pl/encyclicals/documents/papa-francesco_20150524_enciclica-laudato-si.html), [dostęp 11.06.2021].

the need to become sensitive to the natural world and to take action to protect it. With his actions, he started a very contemporary activity of the Orthodox Church, showing that theology can and should address contemporary issues. Illuminating contemporary issues with the patristic tradition can lead to refreshing today's theological discussion and revitalize it in the context of the new challenges facing the Orthodox Church in the 21st century. Thanks to his activity in the field of ecotheology, the next generations of churchmen will be able to benefit from what has already been worked out, will be able to develop issues that have not been addressed so far, and will be able to start interfaith cooperation for building ecological sensitivity in the Church. The best example of such activity is Pope Francis' encyclical „Laudato Si'”, which mentions the teaching of Patriarch Bartholomew I who “has spoken in particular of the need for each of us to repent of the ways we have harmed the planet”<sup>31</sup>. We can only hope that future generations will draw on the legacy that Patriarch Bartholomew has developed over the last thirty years.

### Bibliography

- Archimandrite Vasileios, *Ecology and Monasticism*, Quebec 1996.
- Bartholomew I Ecumenical Patriarch, *Ecclesiology as Ecology: Orthodox Insights*, „Concilium” 2018-5, online: <https://concilium-vatican2.org/en/original/bartholomew/>.
- Brown V., *The rise of ecotheology*, Columbia University, “21stC” 3.4, online: <http://www.columbia.edu/cu/21stC/issue-3.4/brown.html>.
- O. Clement The Truth Will Set You Free. Conversations with Ecumenical Patriarch Bartholomew I, Polish edition: VERBINUM, Warsaw 1998.
- Encyclical Letter Laudato Si' of the Holy Father Francis on Care for Our Common Home*, 24.05.2015, online: [https://www.vatican.va/content/francesco/en/encyclicals/documents/papa-francesco\\_20150524\\_enciclica-laudato-si.html](https://www.vatican.va/content/francesco/en/encyclicals/documents/papa-francesco_20150524_enciclica-laudato-si.html)

---

<sup>31</sup> *Encyclical Letter Laudato Si' of the Holy Father Francis on care for the common home*, 24.05.2015, online: [https://www.vatican.va/content/francesco/en/encyclicals/documents/papa-francesco\\_20150524\\_enciclica-laudato-si.html](https://www.vatican.va/content/francesco/en/encyclicals/documents/papa-francesco_20150524_enciclica-laudato-si.html) , accessed on 15.10.2021.

## Bibliografia

- Archimandrite Vasileios, *Ecology and Monasticism*, Quebec 1996.
- Bartholomew I Ecumenical Patriarch, *Ecclesiology as Ecology: Orthodox Insights*, "Concilium" 2018-5, online: <https://concilium-vatican2.org/en/original/bartholomew/>.
- Brown V., *The rise of ecotheology*, Columbia University, "21stC" 3.4, online: <http://www.columbia.edu/cu/21stC/issue-3.4/brown.html>.
- Clement O., ...*Prawda was wyzwoli. Rozmowy z Patriarchą ekumenicznym Bartłomiejem I*, VERBINUM, Warszawa 1998.
- Encyklika Laudato Si' Ojca Świętego Franciszka poświęcona trosce o wspólny dom*, 24.05.2015, online: [https://www.vatican.va/content/francesco/pl/encyclicals/documents/papa-francesco\\_20150524\\_enciclica-laudato-si.html](https://www.vatican.va/content/francesco/pl/encyclicals/documents/papa-francesco_20150524_enciclica-laudato-si.html).
- Maksym Wyznawca, *Mistagogia*, PG 91, 669.
- Misja Kościoła prawosławnego we współczesnym świecie*, "Oficjalne dokumenty Wielkiego i Świętego Soboru Kościoła Prawosławnego" 26.06.2016, online: [https://www.holycouncil.org/-/mission-orthodox-church-todays-world?\\_101\\_INSTANCE\\_VA0WE2pZ4Y0I\\_languageId=ru\\_RU](https://www.holycouncil.org/-/mission-orthodox-church-todays-world?_101_INSTANCE_VA0WE2pZ4Y0I_languageId=ru_RU).
- On Earth As In Heaven*, red. John Chryssavgis, Fordham University Press, New York 2012.
- Początek roku liturgicznego*, tłum. H. Paprocki, Kaplica prawosławna pw. św. męcz. arch. Grzegorza, online: <http://www.liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/festum-02-indykcja.pdf>.
- Religion, Science and the Environment*, online: <http://www.rsesymposia.org/>.
- Theokritoff E., *Living in God's Creation: Orthodox Perspectives on Ecology*, St Vladimir's Seminary Press, New York 2009.



Maximus the Confessor, *Mystagogy*, PG 91, 669.

*The Mission of the Orthodox Church in Today's World*, „Official Documents of the Great and Holy Council of the Orthodox Church” 26.06.2016, online: [https://www.holycouncil.org/-/mission-orthodox-church-todays-world?\\_101\\_INSTANCE\\_VA0WE2pZ4Y0I\\_languageId=en\\_US](https://www.holycouncil.org/-/mission-orthodox-church-todays-world?_101_INSTANCE_VA0WE2pZ4Y0I_languageId=en_US) accessed on 15.10.2021

*On Earth As In Heaven*, red. John Chryssavgis, Fordham University Press, New York 2012.

*The beginning of the liturgical year*, Polish transl. by H. Paprocki, *Orthodox Chapel of St. Martyr Arch. Gregory*, online: <http://www.liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/festum-02-indykcja.pdf>.

*Religion, Science and the Environment*, online: <http://www.rsesymposia.org/>.

Theokritoff E., *Living in God's Creation: Orthodox Perspectives on Ecology*, St Vladimir's Seminary Press, New York 2009.